

REDE

11 juni 2026
in de Pieterskerk,
Utrecht

“Koorleider van het koor van de vragenden”

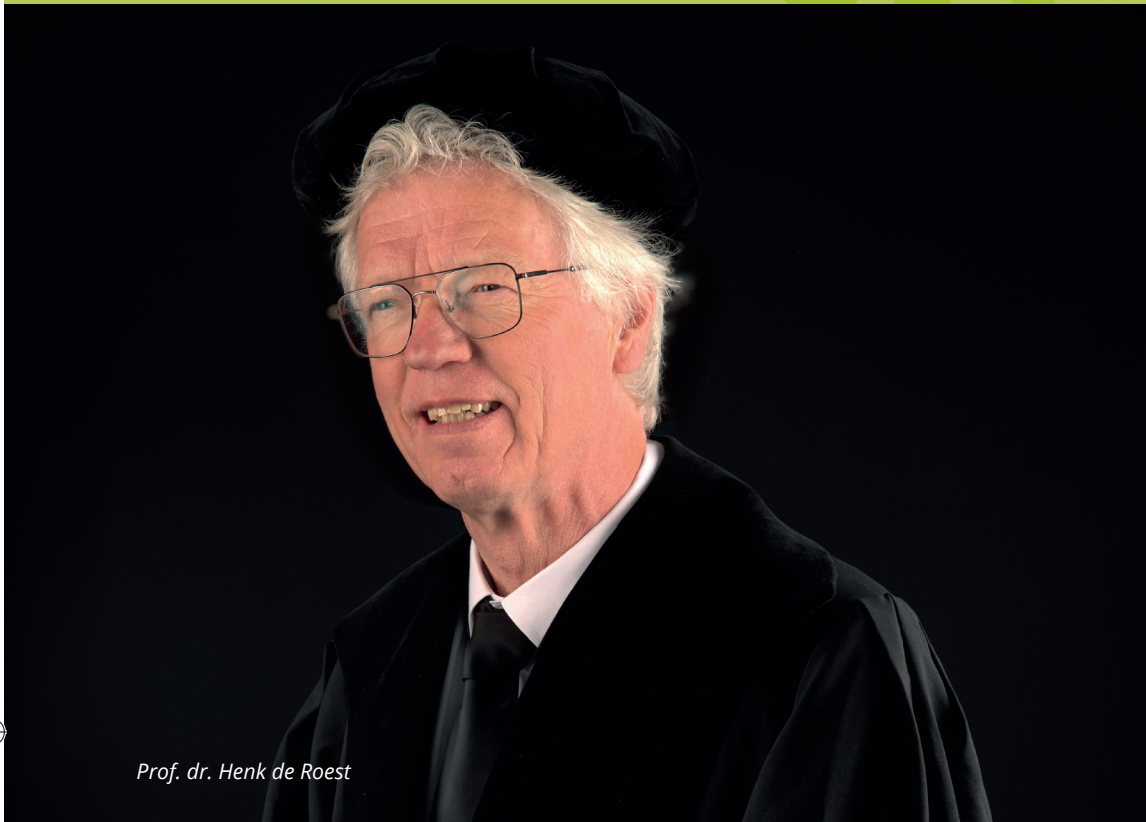
Over theologiseren in groepen en de rol van de predikant als theoloog

Rede uitgesproken door Prof. dr. H.P. de Roest bij zijn afscheid van de PThU als hoogleraar op 11 juni 2026.

Protestantse Theologische **Universiteit**

Inspiring wisdom

Prof. dr. Henk de Roest

Colofon

"Koorleider van het koor van de vragenden"

Over theologiseren in groepen en de rol van de predikant als theoloog

Prof. dr. Henk de Roest

Oplage

250 exemplaren

Uitgever

Protestantse Theologische
Universiteit

Vormgeving

Appeltje + design - Leusden

Fotografie

Prof. dr. Maarten Wisse

Omslagfoto

Fresco bij Lucas 4 vers 21. 14e eeuw.
Visoki Decany Klooster Kosovo.

Druk

Verloop Drukkerij - Alblaserdam

Koorleider van het koor van de vragenden

Afscheidscollege

“Koorleider van het koor van de vragenden”

Over theologiseren in groepen en de rol van de predikant als theoloog

Mevrouw de Rector, Mijnheer de Voorzitter van het College van Bestuur,

Mevrouw de Preses van de Generale Synode der Protestantse Kerk in Nederland,

Zeer gewaardeerde collega's, studenten, toehoorders,

In deze openbare les wil ik met u spreken over het belang van informele lees-, studie- en gespreksgroepen, waarin wordt getheologiseerd aan de hand van de Schrift of een theologisch boek. Onder samen theologiseren versta ik samen nadenken en spreken over de verhouding van God, mens en wereld. In een samenleving waarin sprake lijkt van religieus analfabetisme én van nieuwe openheid voor kerk en geloof, wil ik het met u hebben over theologische denkbekwaamheid. In principe is iedereen theologisch denkbekwaam, ook niet-gelovigen.¹ Toen Jürgen Moltmann als studentenpastor werkte in Bremen ging hij ook de theologie van niet-gelovigen waarderen. Hij stelt dat niet-gelovigen, en wat hij “protest-atheïsten” noemt, als theologen kunnen worden beschouwd wanneer zij hetgeen zij over God zeggen te weten bevragen en verwerpen.² In wat uitgeverij *De Correspondent* waanzinnige tijden noemt, wil ik met u inzoomen op kleine groepen gewone gelovigen, die samen zoeken naar theologische concepten om hun ervaringen en de tijden waarin zij leven te begrijpen, daardoor volgens Miskotte weerbaar kunnen worden tegen machten en ideologieën, en zich mogelijk ook verantwoordelijk gaan voelen voor het zorgen voor

-
- 1 Saskia Eisenhardt heeft in haar dissertatie laten zien hoe een groepsgesprek met jongeren die expliciet niet gelovig zijn, over theologische vragen in godsdienstlessen op een middelbare school kan worden vormgegeven en hoe deze jongeren tot verrassend rijke theologische inzichten komen. De totstandkoming van haar proefschrift heb ik van nabij meegemaakt in het jaarlijkse zg. DoktorandInnenkolloquium Kiel-Zürich-Groningen, o.l.v. Uta Pohl-Patalomg, Ralph Kunz, Thomas Schlag en mijzelf. Saskia Eisenhardt, *Als ob es Gott gebe. Theologisieren mit religionsferne Jugendlichen* (Stuttgart: Verlag W. Kohlhammer, 2022).
 - 2 Jürgen Moltmann, “What is a Theologian?”, *Irish Theological Quarterly* 64, no. 2 (1999): 191.

anderen, het bijstaan van mensen, zich inzetten voor de vrijheid van allen én voor de toekomst van de wereld. In een tijd van polarisatie laat ik zien hoe mensen met verschillende achtergronden elkaar aanvullen en opbouwen en in deze tijd waarin met name jongeren hoop en zin verliezen, wil ik laten zien hoe het samen lezen en samen bespreken van de Bijbel en theologische boeken helpt om zin, hoop en geloof te vinden.

In mijn boek *Theologizing in Community*, dat hopelijk over niet al te lange tijd zal verschijnen, laat ik zien dat het recente pleidooi van Sarah Coakley “to bring theology back to the parish” al gedurende vele jaren gehoor vindt in gespreks-groepen- en kringen in *parishes* en *congregations* wereldwijd.³ Samen theologie beoefenen, of met andere woorden: gezamenlijk theologisch nadenken, zit reeds in het DNA van kerkelijke tradities en lokale geloofsgemeenschappen. In mijn onderzoek naar groepsgesprekken door de eeuwen heen, wereldwijd en in het heden, focus ik op de rol van de predikant als theoloog: als *uitlegger*, *gids* en *talk* in een groep,⁴ als, om met Jürgen Moltmann te spreken, *suggesties-bieder* aan wie theologisch denkbekwaam is én als *ontvanger* van verhalen, grondwoorden en concepten van wie theologisch denkbekwaam is. Ik kijk naar de predikant als *koorleider van het koor van de vragenden*.

Het grote plezier van het lezen, samen interpreteren en begrijpen van een tekst heb ik de afgelopen jaren zelf ervaren door samen met zes andere “filosofisch en theologisch denkbekwamen”, Harry, Cor, Harbert, Harm, Dominique en Dick, vanaf het jaar 2000 tot 2020 gedurende twintig jaar iedere vier weken uit één boek te lezen, *Der Stern der Erlösung* van Franz Rosenzweig. Vanaf 2020 lezen we

-
- 3 Mijn onderzoek heeft in Nederland raakvlakken met wat tegenwoordig inductieve systematische theologie wordt genoemd, een onderzoeksveld waar mijn PThU-collega Kinga Zeller zich in beweegt, het onderzoek van VU-collega Peter-Ben Smit, die ook mede-supervisor is van de promotieonderzoeken van Kirsten van der Ham aan de PThU en Hanneke de Pater aan de VU en het onderzoek van collega Elisabeth Marteiijn naar theologiseren door Palestijnse christenen. Kinga Zeller, “To Be Oriented and to Orient: Consideration on Principles, Requirements, and Objectives of an Inductive Systematic Theology,” *Open Theology*, vol. 10 (2024). <https://doi.org/10.1515/opth-2024-0028>; Kirsten Van Der Ham, Anthony Reddie, Peter-Ben Smit, en Mirella Klomp, “Unravelling Racism: A Study of Lived Understandings of Racism in Interracial Church Partnerships,” *International Journal of Practical Theology*, vol. 30 (2025). <https://www.degruyterbrill.com/document/doi/10.1515/ijpt-2024-0060/html>; Hanneke de Pater onderzoekt de interactie tussen lezers terwijl zij zich bezighouden met de Bijbel in leesgroepen in missionaire contexten in Nederland. Zie: <https://vu.nl/nl/onderzoek/bijbelinterpretatie-in-missiegerichte-kleine-groepen>; Elisabeth S. Marteiijn, *Between Ruins and Remnants: Religious Reinvention and Renewal among Christians in West Bank Palestine*. (PhD Thesis, University of Edinburgh, 2022): 133ff.
 - 4 Jürgen Moltmann, *Experiences in Theology. Ways and Forms of Christian Theology* (Minneapolis: Fortress Press, 2000): vii. Ik werd op dit citaat opmerkzaam gemaakt door Marten van der Meulen.

samen het boek *Totalité et Infini* van Emmanuel Levinas. Iedere keer begrijpen wij, nadat drie tot vier bladzijden hardop zijn voorgelezen, nauwelijks iets van wat we lezen, maar na vele vragen en gesprek en ook door telkens samen terugkeren naar de tekst, begint het ons te dagen. Soms zijn er, wat één van ons noemde, 'kleine doorbraken' van inzicht. De titel van dit afscheidscollege dank ik aan Franz Rosenzweig, die in 1920 begon met een leerhuis in Frankfurt. Hij was het die de rol van de gespreksleider en leraar in het leerhuis omschreef als *koorleider van het koor van de vragenden*. Ik kom daar op terug.

Het college heeft drie onderdelen. Eerst geef ik een zeer korte geschiedenis in vogelvlucht van theologiseren in groepen, waarin een gedeelte uit de Bijbel of een andere theologische tekst samen wordt gelezen en geïnterpreteerd. Deze praktijk kent, net als andere kerk-gerelateerde praktijken, een lange traditie.⁵ In het hart van het afscheidscollege kijken we naar één groeps gesprek en de rol van de predikant als theoloog. Ten slotte analyseren we middels een theologische analyse wat in het theologisch gesprek gebeurt, welke rol de predikant in deze groepen heeft en, middels een korte sociaal-filosofische analyse aan de hand van Jürgen Habermas, welk belang theologische lees- en gespreksgroepen hebben voor de samenleving.

5 Gerrit Immink, "Theological Analysis of Religious Practices," *International Journal of Practical Theology*, vol. 18, no. 1 (2014): 129f. DOI 10.1515/ijpt-2014-0010. Immink schrijft: "Practices are embedded in traditions."

1.
**Theologiseren
door de eeuwen heen**

De praktijk van het theologisch gesprek in groepen gaat, om zo te zeggen, terug op het allereerste initiatief van Jezus, daarbij voortbordurend op het Joodse theologisch gesprek in synagoge en leerhuis (*beth midrasj*). Vanaf de doop van Jezus door Johannes, of van het moment, dat Jezus in de synagoge de boekrol sluit waaruit hij heeft voorgelezen en zegt: heden is dit schriftwoord in uw oren vervuld, begint een nieuw theologisch gesprek. Profetische teksten krijgen een nieuwe contextuele vertaling en toepassing. De nieuwtestamenticus James Dunn stelt dat er met de eerste reacties op het eerste optreden van Jezus in de publieke ruimte een stroom van *theologizing* op gang is gekomen.⁶

De eerste discipelen spraken met elkaar over wat ze hadden gezien en gehoord, wat hen ertoe had gebracht discipel te worden, deel uit te maken van een gemeenschap van discipelen. En het is vrijwel even zeker dat dit praten en delen van hun meest directe en levendige herinneringen aan Jezus, aan de impact die hij op hen had gehad, het begin was van wat we nu de Jezus-traditie noemen.⁷

Vanaf zijn eerste gelijkenissen en wonderen, zijn prefigureren en belichamen van Gods nieuwe wereld en vanaf zijn vraag: "Wie zeggen jullie dat ik ben?" zijn de leerlingen en ook de latere christenen in hun gebeden, hun zingen en ook in hun theologische gesprekken niet meer van Jezus losgekomen. Meerdere nieuwtestamentici beschouwen de bijeenkomsten van de eerste christelijke geloofsgemeenschappen, veelal vormgegeven als een *symposion* aan tafel direct na de maaltijd op zondagavond, als de primaire context voor het vertellen en hervertellen van de verhalen over Jezus, maar met James Dunn, dus ook voor gemeenschappelijke theologische reflectie en het hiernaar luisteren, ook al hebben we hiervan geen verbatim verslagen. In de brieven en volgens Geurt-Henk van Kooten mogelijk al vanaf het jaar 65 in het Johannesevangelie, vinden de theologische gesprekken echter een neerslag. In een interview in het laatste nummer van PThUnie zegt Gerrit Immink, ik citeer:

-
- 6 James D. G. Dunn, "Not so much 'New Testament Theology' as 'New Testament Theologizing,'" in *Aufgabe. und Durchführung einer Theologie des Neuen Testaments*, ed. Cilliers Breytenbach and Jörg Frey (Tübingen: Mohr Siebeck, 2007): 233.
- 7 The first disciples talked together about what they had seen and heard, what it was that had drawn them into discipleship, into a shared discipleship. And almost as equally certain, such talking and sharing of their most immediate and vital memories of Jesus, of the impact he had made on them, was the beginning of what we now call "the Jesus tradition." Dunn, "Not so much New Testament Theology as 'New Testament Theologizing,'" 231.

“Als je de evangeliën leest, als je Paulus leest... dat staat bol van de theologie”.⁸ Met James Dunn vul ik aan, de brieven, en de vier evangeliën en ook de Openbaring van Johannes, vormen geen eindpunt van theologiseren, maar zijn in de schriftelijke tekst bevroren theologie van wat gezien kan worden als een doorgaand vloeiend en dynamisch proces, van *theology in motion*.⁹ En het reflecteren op de geloofsovertuigingen en praktijken van de gemeenschap, maar ook van de individuele gelovige, “zowel mondeling als schriftelijk”, behoorde tot de kern van de christelijke beweging.¹⁰ Door samen tekstgericht te theologiseren ontdekten christenen, net als de joden, de gevolgen van het geschapen zijn naar Gods beeld en probeerden ze deze te begrijpen, wat leidde tot een besef van de eenheid van de menselijke persoon, lichaam en ziel, en ze ontdekten het idee van zondigheid, verzacht door de mogelijkheid van berouw. Beide ontdekkingen gaven vorm aan een nieuw reflexief zelf.¹¹

Daarbij zijn er in de eeuwen daarna wel grenzen gesteld aan het theologiseren. Kunnen we in de tweede eeuw nog spreken van een “theologisch laboratorium”,¹² in de eeuwen daarna functioneerden doctrines, dogma’s, de canon van het Nieuwe Testament en ook de oudste geloofsbelijdenissen die elke kerkdienst werden voorgelezen, als begrenzingsinstrumenten, *boundary tools*, ofschoon ook deze veelal opnieuw pas na uitvoerig gesprek werden vastgelegd. Machtsuitoefening was daarbij overigens nooit ver weg. Gaandeweg kregen én claimden geletterde theologen ambtelijk gezag, uitleggingsvolmacht om teksten voor te lezen, uit te leggen en toe te passen. Toch hebben de begrenzingsgewone gelovigen door de eeuwen heen niet belet om samen te theologiseren. Bijvoorbeeld, in de vierde eeuw beschouwt Chrysostomos (347-407) zichzelf en andere bisschoppen weliswaar als leraren (διδάσκαλοι), maar hij omschrijft de kerk als “academie van de filosofie en school voor de ziel” (φιλοσοφίας διδασκαλεων, κα ψυχς παιδευτήριον).¹³ Jaclyn Maxwell suggereert dat er in

-
- 8 Gerrit Immink, “Vaak denk ik bij mezelf: ik had toch iets beter moeten opletten tijdens mijn studie,” *PThUnie*, mei 2026.
- 9 Dunn, “Not so much ‘New Testament Theology’ as ‘New Testament Theologizing,’” 227.
- 10 Guy G. Stroumsa, “The Scriptural Movement of Late Antiquity and Christian Monasticism,” *Journal of Early Christian Studies*, Vol. 16, nr. 1 (2008): 65.
- 11 Stroumsa, “The Scriptural Universe,” 74.
- 12 Judith Lieu, “Modelling the Second Century as the Age of the Laboratory,” in *Christianity in the Second Century: Themes and Developments*, red. James Carleton Paget, Judith Lieu (Cambridge: Cambridge University Press, 2017): 297.
- 13 James Daniel Cook, *Preaching and Popular Christianity. Reading the Sermons of John Chrysostom* (Oxford: Oxford University Press, 2019): 53.

Antiochië “gevorderde studiegroepen” moeten zijn geweest, aangezien de mensen met meer opleiding en vrije tijd expliciet in preken worden aangesproken, wanneer het gaat om de Griekse concepten en omdat Chrysostomos het theologisch gesprek onder leken sterk aanmoedigde.¹⁴ Hij is met name onder de indruk van het leervermogen van gewone gelovigen, ook van kinderen. Hij spreekt over “het zich kunnen herinneren van gesproken woorden”, waardoor hoorders in staat zijn om zowel open te staan voor toekomstige gesproken woorden als om leraar voor anderen te worden.¹⁵ Over samen de Bijbel lezen schrijft hij, verwijzend naar de eunuch uit Ethiopië, hoe ook wij de hulp van een mentor nodig kunnen hebben en open moeten staan om er een tegen te komen, ook wanneer we dat niet verwachten, aangezien God ons zeker een mentor zal sturen.¹⁶

We maken een sprong in de tijd. Tot in de late Middeleeuwen is de hermeneutische taak van de kerk gericht op het vestigen van de orthodoxie.¹⁷ Er wordt echter volop getheologiseerd in de kloosters, zoals bijvoorbeeld in de twaalfde eeuw door Hildegard von Bingen, zo liet Louise Nelstrop onlangs zien in haar oratie.¹⁸ Hildegard vat haar commentaar op de Bijbel op als een gave van de Heilige Geest en gaf volop onderricht als *magistra*, verteller en uitlegger, met nieuwe interpretaties. Veerle Fraeters toont aan hoe de begijnen samen proberen om zich de woorden van de Schrift, maar ook van de patristische theologen, op een zodanig manier toe te eigenen, dat ze het hele leven gaan doordringen.¹⁹ Hadewych duidt de kring van haar lezers, die samen theologiseren door haar geschriften te bespreken, aan als “school van de liefde” (Latijn: *schola caritatis*), de kleine gemeenschap van haar vriendinnen die het ideaal van ‘minne’ delen en ernaar streven meesters (Latijn: *magistrae*) in de liefde te

-
- 14 Jaclyn Maxwell, *Christianization and Communication in Late Antiquity. John Chrysostom and his Congregation in Antioch* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009): 98.
- 15 Saint John Chrysostom, ‘Homily 28,’ in Saint John’s Chrysostom, “Homilies on Genesis 18-45,” (transl. Robert C. Hill) in *The Fathers of the Church. A New Translation*, ed. Thomas P. Halton et al. (Washington: The Catholic University of America Press, 1990): 183.
- 16 Chrysostom, ‘Homily 35,’ in Chrysostom, “Homilies on Genesis 18-45,” 305.
- 17 Stephen Kelly and Ryan Perry, “Introduction,” in *Devotional Culture in Medieval England and Europe: Diverse Imagination of Christ’s Life*, eds. Stanley Kelly en Ryan Perry (Turnhout: Brepols, 2014): 3.
- 18 Louise Nelstrop, *Mystiek en Bijbel. Rede over het belang van kerkgeschiedenis aan de Protestantse Theologische Universiteit, uitgesproken door Louise Nelstrop, 20 september 2025.*
- 19 Veerle Fraeters, *Hadewych: Lieder* (Berlin: De Gruyter, 2016): 20.

worden.²⁰ In de broeder- en zusterhuizen van de Moderne Devotie worden later zogenaamde *collationes* gelezen, teksten van theologen als Augustinus, Chrysostomus of Bernardus van Clairvaux. De groeps gesprekken zelf worden ook *collationes* genoemd en zijn bedoeld om de “devotie aan te wakkeren.”²¹ Volgens Joanka van der Laan, heeft juist het gezamenlijk lezen en interpreteren van de teksten invloed op de persoonlijke religieuze identiteit van de lezers. De teksten geven hen stelt zij, nieuwe “theologische lenzen”, d.w.z. “nieuwe brillen waarmee ze naar hun eigen leven en hun omgeving konden kijken en hun religieuze identiteit verder konden ontwikkelen.”²²

Een volgende sprong in de tijd brengt ons in de tijd van de Reformatie. Ofschoon de Bijbel al voorhanden is in de volkstaal en leken reeds betrokken zijn bij een voortdurend en dynamisch proces van productie, verspreiding, verzameling en uitwisseling van de Schrift komt met de Reformatie een proces van toetsing van leerstellingen op gang aan de hand van hun al dan niet overeenstemmen met de Schrift. Alleen al door de mogelijkheid en het vermogen om theologische vragen te stellen, het oneens te zijn, en door hun nieuwe theologische inzichten te legitimeren met bijbelse getuigenissen, tonen leken, stelt Ronald Rittgers, een buitengewone theologische denkkraacht.²³ Uit alle lagen van de samenleving denken mensen zeer serieus na over vragen van geloof en verlossing, en ze zijn bereid waren deze vragen met anderen te bespreken: thuis, onderweg, na kerkdiensten en preken, in herbergen, op markten en in winkels.²⁴ Radicale hervormers, zoals Thomas Müntzer, Andreas Karlstadt en anderen, protesteren fel tegen het monopolie van de geestelijkheid op theologische autoriteit. In hun ogen is de ‘gewone man’ door de Heilige Geest beter in staat dan de geestelijkheid om de essentiële boodschap van het evangelie te begrijpen.²⁵ Luther schreef eerder:

-
- 20 Fraeters, *Hadewych: Lieder*, 21. Zie ook: Lisel H. Joubert, ‘Hadewijch: Mystic theologian?’, *HTS Theologische Studies/Theological Studies*, vol. 78, nr. 2 (2022): 5.
- 21 Pieter Hendrik Boonstra, *Reading by Example. The Communication of Religious Knowledge in the Collationes of the Brothers of the Common Life* (Dissertatie Rijksuniversiteit Groningen, 2021): 4ff.
- 22 Joanka van der Laan, *Enacting Devotion. Performative Religious Reading in the Low Countries (ca. 1470-1550)* (Dissertatie Rijksuniversiteit Groningen, 2020): 276.
- 23 Ronald K. Rittgers, *The Reformation of Suffering: Pastoral Theology and Lay Piety in Late Medieval and Early Modern Germany* (Oxford: Oxford University Press, 2012): 233.
- 24 Peter Marshall, *Heretics and Believers A History of the English Reformation* (New Haven, CT: Yale University Press, 2018): xiv.
- 25 Michael G. Baylor (ed.), *The Radical Reformation. Cambridge Texts in the History of Political Thought* (Cambridge UK: Cambridge University Press, 2012): xii.

Daarom zijn alle christelijke mannen predikanten (Duits: Pfarrer), alle vrouwen predikanten (Duits: Pfarrerrinnen), of ze nu jong of oud zijn, heer of dienaar, vrouw of maagd, geleerde of leek.²⁶

Gematigde reformatoren dringen er echter op aan dat academisch geschoolde, gewijde geestelijken het gezag over de interpretatie van de Schrift moeten behouden, mede op basis van hun bekwaamheid om de tekst in het Hebreeuws, Grieks en Latijn te lezen en commentaren van kerkvaders te gebruiken²⁷ Luther blijft zijn hele leven keer op keer hameren op de noodzaak van onderwijs en leren, met name van retorica en poëzie, die mensen helpen om te begrijpen wat heilig is.²⁸

In de decennia na 1517 ontstaan in verschillende steden groepen, die samen de Bijbel gaan lezen en bespreken. In Engeland zijn er reeds vóór 1520 zg. conventikels van de Lollarden, oorspronkelijk volgelingen van John Wycliff.²⁹ Er zijn vanaf 1520 de leken-seminars in Zürich, de zg. *Letzgen*, later *Prophezei* geheten, die vanwege grote spanningen met een deel van de geestelijkheid later volgens Bullinger de aanwezigheid van een theoloog noodzakelijk maken,³⁰ de geheime *Bibelkreisen* van de Wederdopers, waar Bijbelteksten uit het hoofd worden geleerd, besproken en beschouwd worden als leidraad voor het dagelijks leven,³¹ de *Christlichen Gemeinschaften* in Straatsburg³² en in Genève ontstaan de *Congrégations*, waar ook leken vrij zijn om vragen te stellen, hoewel bijdragen

26 "Darum sind alle Christenmänner Pfarrer, alle Frauen Pfarrerrinnen (!), es sei jung oder alt, Herr oder Knecht, Frau oder Magd, gelehrt oder Laie," Martin Luther, "Ein Sermon von dem Neuen Testament, das ist von der Heiligen Messe," in Martin Luther, WA 6, 370, 25-27. In de oorspronkelijke tekst staat "Pfaffe" en "Pfeffeyn".

27 Baylor, *The Radical Reformation*, xiii.

28 Carl P. E. Springer, *Cicero in Heaven. The Roman Rhetor and Luther's Reformation* (Leiden: Brill, 2017): 111. Citaat uit WA, Br 3,50.

29 Eamon Duffy, "Preface to the Second Edition," in Eamon Duffy, *The Stripping of the Altars. Traditional Religion in England, 1400-1580* (New Haven, CT: Yale University Press, 2022. First published in 1992): xlviii. Zie ook: Susan Royal, *Lollards in the English Reformation: History, Radicalism, and John Foxe. Politics, Culture and Society in Early Modern Britain* (Manchester: Manchester University Press, 2020).

30 Daniël Timmerman, *Heinrich Bullinger on Prophecy and the Prophetic Office (1523-1538)* (Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht, 2015): 278.

31 David Willgren, "Women, Power, and the Bible in Early Anabaptist History," *Scandinavian Journal of Leadership and Theology*, vol. 4 (2017): 17.

32 Amy Nelson Burnet, "Confirmation and Christian Fellowship: Martin Bucer on Commitment to the Church," *Church History*, vol. 64, no. 2 (1995): 202; Charlotte Methuen, "Preaching the Gospel through Love of Neighbour: The Ministry of Katharina Schütz Zell," *The Journal of Ecclesiastical History*, vol. 61, nr. 4 (2010): 708ff.

van “religieuze eenlingen met een roeping of een visioen” niet altijd op prijs worden gesteld.³³

In Schotland komt een groot netwerk tot stand van informele bijbellesgroepen, de *Privy Kirks*, en in Engeland ontstaan onder de Puriteinen de *Conferences*, ook wel “slijpstenen van genade”: genoemd, groepsbijeenkomsten waarvoor ook bibliotheken worden gebruikt,³⁴ en, naar analogie van de *Prophezei* in Zürich, komt ook hier een praktijk op gang van *prophesy, prophesying*. Leken brengen hun eigen bijbels mee, controleren citaten, maken aantekeningen en al snel beginnen theologische en exegetische discussies op straat en in de taveernes, die soms zelfs leiden tot vechtpartijen. Michael Winship schrijft:

Een Jezuitische missionaris die in 1588 onder toezicht van Carleton gevangen zat, keek met minachting toe na een soortgelijke bijeenkomst (*prophesy*) toen met de Bijbel bewapende “mannen, vrouwen, jongens, meisjes, boeren, arbeiders en idioten” *in verhitte theologische en exegetische debatten* met elkaar verwickeld raakten, zelfs tot het punt van vuistgevechten.³⁵

Om deze reden komt in de Nederlanden rond 1568 een einde aan de *Prophezei*, die aanleiding gaf tot “twist en veten”. Mijn voorganger Maarten den Dulk schreef ooit betekenisvol dat de afschaffing ervan een zwarte dag was in de geschiedenis van de Reformatie. Toch, in de 17e eeuw, ontwikkelen de Puriteinen in Amerika het lekenprofeteren verder, reeds vurig bepleit door John Robinson in Leiden. In New England creëren de Puriteinen de “*conferences about the things of God*.”³⁶ Eén van de voorgangers, John Cotton schrijft over een gespreksgroep:

33 Erik A. de Boer, “The Presence and Participation of Laypeople in the Congrégations of the Company of Pastors in Geneva,” *The Sixteenth Century Journal*, Vol. 35, No. 3 (2004): 660.

34 Andrew Cambers, *Godly Reading: Print, Manuscript and Puritanism in England, 1580–1720* (Cambridge, Cambridge University Press, 2011): 7.

35 “A Jesuit missionary priest imprisoned under Carleton’s supervision in 1588 watched with disdain after a similar gathering, when Bible-armed “men, women, boys, girls, rustics, laborers, and idiots” fell into heated theological and exegetical debates (emphasis mine) with each other, even to the point of fistfights,” Michael P. Winship, *Hot Protestants: A History of Puritanism in England and America* (New Haven, CT: Yale University Press, 2019, e-book): 52.

36 Francis Bremer, *Lay Empowerment and the Development of Puritanism* (London: Palgrave Macmillan, 2015): 81.

Ze beginnen elkaar op een zeker moment aan te wakkeren, en de adem van zulke christenen is als een blaasbalg, om vonken in elkaar op te blazen, en zo ademen ze uiteindelijk vele hartige en zoete uitingen (“savory and sweet expressions”) uit in hun hart, en bouwen ze elkaar op door hun “mutual fellowship.”³⁷

Bij het gezamenlijk theologiseren in een *conference* stelt Thomas Watson, “breng je een bezoek aan de ziel van een ander.”³⁸ Bij de Puriteinen noem ik ook de rol van vrouwen, als eerste bijvoorbeeld Bridget Cooke in Engeland en later Ann Hutchinson in New England. Francis Bremer schrijft:

De bijeenkomsten onder leiding van Ann Hutchinson bestonden uit een bespreking van de preken van John Cotton, waarbij de nadruk lag op de delen waar ze het mee eens was en zijn leer op andere punten werd gecorrigeerd, hoewel ze de kritiek later zou omschrijven als “vragen”. Deelnemers stelden vragen, waarop Hutchinson antwoordde. Er moet levendige discussie zijn geweest over verschillende punten.³⁹

Maar, hoewel de Puriteinen de grondovertuiging hebben, dat een ongeletterde die beschikt over de gaven van de Geest een “betere gids kan zijn dan een theoloog die niet door Gods genade is aangeraakt”,⁴⁰ wordt Ann Hutchinson na

37 “They presently begin to kindle one another, and the breath of such Christians is like bellows, to blow up sparks one in another, and so in the end they breathe forth many savory and sweet expressions in their hearts, and edify themselves by their mutual fellowship with one another,” Citaat in Bremer, *Lay Empowerment and the Development of Puritanism*, 29.

38 Bremer, *Lay Empowerment and the Development of Puritanism*, 91. Zie over Ann Hutchinson: Marilyn Westerkamp, *The Passion of Anne Hutchinson: An Extraordinary Woman, the Puritan Patriarchs, and the World They Made and Lost* (Oxford: Oxford University Press, 2021).

39 “The structure of the meetings led by Hutchinson was a discussion of John Cotton’s sermons, emphasizing the portions with which she agreed and correcting his doctrine on other points, though she would later explain the criticisms as “inquiries.” Participants would ask questions to which Hutchinson responded. There would have been lively discussion on various points,” Bremer, *Lay Empowerment and the Development of Puritanism*, 91.

40 Bremer, *Lay Empowerment and the Development of Puritanism*, 38.

meerdere theologische conflicten uiteindelijk door de geestelijkheid verbannen.⁴¹ Wat het lezen van de Schrift betreft, beweren de Puriteinen, net als de Reformatoren, dat ieder mens in principe in staat is om Gods Woord, zoals geopenbaard in de Bijbel, te interpreteren, maar aangezien de tekst niet altijd duidelijk is, vereisen zij al snel de eruditie van de predikant als theoloog, om mensen te kunnen bijstaan.⁴² Tien jaar na de kolonisatie, in 1636 wordt Harvard College opgericht, dat colleges aanbiedt in Latijn, Grieks en Hebreeuws, logica, retorica en theologie, en ook wis- en natuurkunde om de voorzienigheid in de natuurlijke wereld én om de ziel te kunnen begrijpen. De predikanten voor de theologiserende “kerk in de wildernis” hebben opleiding nodig.⁴³ Daarmee komt een einde aan de leidinggevende rol die vrouwen konden hebben.

In de 17e en 18e eeuw zouden we ook nog kunnen noemen: de *collegianten* in Nederland met hun praktijk van de *libertas prophetandi*, het vrije theologiseren dat niet is gebonden aan grenzen van orthodoxie of confessie, gepaard gaande met een argwaan jegens predikanten en kerkelijke gezagsdragers, met bijeenkomsten waaraan ook Spinoza heeft meegedaan;⁴⁴ aan orthodoxe zijde de *conventikels* van de Nadere Reformatie, die op hun beurt de ontwikkeling van de zgn. *collegia pietatis* in Duitsland door Spener en anderen, later ook in andere landen beïnvloeden.⁴⁵ Jan Amos Comenius stelt rond 1660 zelfs voor om alle kerkleden in groepen (*koren* of door hem reeds *ecclesiola* genoemd) samen te brengen, geleid door een predikant.⁴⁶ In latere tijden zien we het theologiseren in

41 Bremer, *Lay Empowerment and the Development of Puritanism*, 96; Marilyn Westerkamp, *The Passion of Anne Hutchinson*, 148.

42 Westerkamp, *The Passion of Anne Hutchinson*, 123.

43 Westerkamp, *The Passion of Anne Hutchinson*, 124.

44 Andrew Fix, “Angels, Devils, and Evil Spirits in Seventeenth-Century Thought: Balthasar Bekker and the Collegiants,” *Journal of the History of Ideas*, vol. 50, no. 4 (1989); Andrew C. Fix, *Prophecy and Reason. The Dutch Collegiants in Early Enlightenment* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1991); Willem Frijhoff en Marijke Spies, *1650. Bevochten eendracht* (Den Haag: Sdu Uitgevers, 2000): 413-415; Gerrit Voogt, “Anyone Who Can Read May Be a Preacher”: Sixteenth-century Roots of the Collegiants,” *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* vol. 85 (2005): 409–24; Wiep van Bunge, “Spinoza and the Collegiants,” in *Spinoza Past and Present. Essays on Spinoza, Spinozism, and Spinoza Scholarship*, ed. Wiep van Bunge (Leiden: Brill, 2012): 51–66; Rosa Ricci, *Religious Nonconformity and Cultural Dynamics: The Case of the Dutch Collegiants* (PhD Diss., Universität Leipzig, 2014); Francesco Quatrini, *Adam Boreel (1602–1665): His Life and Thought* (PhD Diss., University of Macerata, 2017).

45 Fred van Lieburg, “The Dutch Factor in German Pietism,” in *A Companion to German Pietism 1660–1800*, ed. Douglas H. Shantz (Leiden: Brill, 2014): 89.

46 Marcus Meier, “The ‘little church’ of Johann Amos Comenius and Philipp Jakob Spener. Approaches to Church Reform with a Comprehensive Social Perspective,” in *Pietism and Community in Europe and North America, 1650–1850*, ed. Jonathan Strom (Leiden: Brill, 2010): 61.

groepen als het centrale kenmerk van de Herrnhutters, waarbinnen ook Friedrich Schleiermacher opgroeit, die later een communicatieve ecclesiologie ontwikkelt.⁴⁷ De kerk is bij Schleiermacher een gespreksgemeenschap, waarvan de vitaliteit bestaat uit een levendige uitwisseling van gevoelens en religieuze ervaringen, de theologische reflecties en het gemeenschappelijk theologiseren die daaruit voortvloeien, en de handelingen die daar vervolgens uit voortkomen.⁴⁸ Zijn ecclesiologie is door en door *communicatief*. In Engeland zien we het samen theologiseren in de *religious societies*, met de gebroeders Wesley en daaruit voortkomend de *bands* en *classes* van het Methodisme aan beide zijden van de Atlantische Oceaan en zelfs zien we het in de First Great Awakening, in de *grand tour* van George Whitefield in de *camp meetings*,⁴⁹ en via de Second Great Awakening,⁵⁰ de verschillende Revivals en de zg. *Tuesday Meetings* van Phoebe Palmer,⁵¹ zien we hoe theologische gesprekken vorm krijgen in groepen binnen de Pentecostale beweging.⁵²

-
- 47 Friedrich Schleiermacher, *Kurze Darstellung des theologischen Studiums zum Beruf einleitender Vorlesungen* (Berlin: Realschulbuchhandlung, 1811/1830) § 169, § 268. Simon Gerber, "Schleiermacher und die Kirchenkunde des 19. Jahrhunderts," *Zeitschrift für Neuere Theologiegeschichte* 17, nr. 1 (2004): 187f. Gerber verwijst naar Friedrich Daniël Schleiermacher, *Der christliche Glaube* (Berlin: G. Reimer, 1830/31 (= Kritische Gesamtausgabe 1/13.1-2, uitgegeven door Rolf Schäfer, Berlin/New York [Walter de Gruyter] 2004): § 6.4; 121; 123.3.
- 48 Schleiermacher, *Der christliche Glaube*, § 3.5.
- 49 Richard L. Bushman, "The New Birth" in *The Great Awakening: Documents on the Revival of Religion, 1740-1745*, ed. Richard L. Bushman, (Omohundro Institute of Early American History & Culture, 1970): 66; Willem van Vlastuin, *De Geest van de opwekking. Een onderzoek naar de leer van de Heilige Geest in de opwekkingstheologie van Jonathan Edwards (1703-1758)* (Heerenveen: Uitgeverij Groen; Diss. Theologische Universiteit Apeldoorn, 2001): 81, 96, 171, 197; Lisa Smith, *The First Great Awakening in Colonial American Newspapers: A Shifting Story* (Lanham, MD: Bloomsbury Publishing USA, 2013): 17f. Douglas L. Winiarski, *Darkness Falls on the Land of Light: Experiencing Religious Awakenings in Eighteenth-Century New England* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2017): 14ff, 234ff.
- 50 Richard D. Shiels, "The Second Great Awakening In Connecticut: Critique of the Traditional Interpretation," *Church History* vol. 49, no. 4 (1980): 404f.; Jeanne Halgren Kilde, *Sacred Power, Sacred Space: An Introduction to Christian Architecture and Worship* (Oxford: Oxford University Press, 2008): 154; Richard Lee Rogers, "The Urban Threshold and the Second Great Awakening: Revivalism in New York State, 1825-1835" *Journal for the Scientific Study of Religion* vol. 49, no. 4 (2010): 694; James P. Byrd, James Hudnut-Beumler, *The Story of Religion in America: An Introduction* (Westminster: John Knox Press, 2021): 145.
- 51 Stephen J. Lennox, *A Holiness Hermeneutic. Biblical Interpretation in the Methodist Holiness Movement* (Eugene, OR: Pickwick Publications, 2018).
- 52 Ogbu Kalu, *African Pentecostalism: An Introduction* (New York, NY: Oxford University Press, 2008): 13ff. Michael J. Frost, *The Spirit, Indigenous Peoples and Social Change. Māori and a Pentecostal Theology of Social Engagement* (Leiden: Brill, 2019): 67.

Ook in de 19e eeuw vinden theologische gesprekken in groepen plaats, met name in de verenigingen,⁵³ waaronder later ook de nationale en internationale studenten- en zendingsverenigingen.⁵⁴ Ook in het *Réveil*, bijvoorbeeld na lezingen zoals van Isaac Da Costa, samen getheologiseerd.⁵⁵ En in de twintigste eeuw noemen we natuurlijk het Leerhuis, dat door Miskotte wordt gestart in 1941, in de lijn van het Joodse Leerhuis dat in 1920 in Frankfurt is opgericht door Franz Rosenzweig. Naast de kerkdienst klopt in het leerhuis het hart van de gemeente, en hier ontstaan kernen van verzet, van het hoofd niet buigen.⁵⁶ Vanaf de jaren zestig ontstaan vele gespreksgroepen, in Nederland én wereldwijd, vooral ook in de evangelische kerken. De vermenigvuldiging ervan heeft socioloog Robert Wuthnow zelfs getypeerd als *quiet revolution*.⁵⁷ In veel van deze groepen vormt het samen lezen van de Bijbel, van theologische geschriften en samen bidden de kernactiviteit. Veel deelnemers geven daarbij aan: dit is mijn kerk.

Naar aanleiding van dit historisch overzicht in vogelvlucht van theologiseren in groepen wil ik de volgende vraag stellen: Is voor het theologiseren in groepen, is voor het leerhuis een theoloog nodig?

In de jaren twintig typeert Rosenzweig de leiding van dat leerhuis, in een uitwerking van zijn pedagogiek *Das Neue Lernen*, als "koorleider van het koor van de

-
- 53 Boudien de Vries, "Een eeuw vol gezelligheid," *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis*, vol. 28, no. 63 (2005): 23; Henning Pahl, *Die Kirche im Dorf. Religiöse Wissenskulturen im gesellschaftlichen Wandel des 19. Jahrhunderts* (Berlin: DeGruyter, 2006): 166ff.
- 54 William R. Moody, *The Life of Dwight L. Moody* (New York, Chicago, Toronto: Fleming H. Revell Company, 1900); Anne-Jaap van den Berg, *De Nederlandse Christen-Studentenvereniging, 1895-1985* (Den Haag: Boekencentrum, 1991): 34. Paul Charles Kemeny, *Princeton in the Nation's Service: Religious Ideas and Educational Practice, 1868-1928* (New York, NY: Oxford University Press, 1998): 55ff.; Johanna M. Selles, "The Role of Women in the Formation of the World Student Christian Federation," *International Bulletin of Missionary Research*, vol. 30, no. 4 (2006): 189.
- 55 Isaac da Costa, *Bijbellezingen van wijlen Mr. Is. Da Costa*. Dl. 7. Opgeteekend en medegegeeld door J. F. Schimshaimer (Amsterdam: H. Höveker, 1864). Ook de moderne theologen hielden lezingen. Zie: Mirjam F. Buitenwerf-van der Molen, *God van vooruitgang: de popularisering van het modern-theologische gedachtegoed in Nederland (1857-1880)*. Diss. Universteit Leiden (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2007): 179.
- 56 K. H. Miskotte, *Biblical ABCs. The Basics for Christian Resistance* (Minneapolis, MN: Fortress Academic 2021): 140, 133.
- 57 Robert Wuthnow, "Small groups forge new notions of community and the sacred," *Christian Century*, (December 8, 1994): 1236. Zie: Robert Wuthnow, *Sharing the journey: Support groups and America's new quest for community* (New York, NY: The Free Press, 1994).

vragenden.⁵⁸ Hij bedoelt hiermee dat de degene die het gesprek leidt, als filosoof, theoloog of geleerde, zelf voluit meedoet in het gesprek. De filosoof of theoloog is aan de ene kant uitlegger, leraar, maar is ook leerling, is ook zelf student, stelt zelf ook vragen. Het doet denken aan Miskotte, die later het beeld gebruikt van de theoloog als dirigent én dilettant. En het doet mij ook denken aan Schleiermacher, die de verhouding van theoloog tot leek schetst als een relatieve en functionele tegenstelling, waarbij de theoloog “overwegend meedeelt”, de leek “overwegend ontvangt”, maar waarbij in een theologisch gesprek ook het omgekeerde mogelijk is.⁵⁹ Zij beïnvloeden en stimuleren elkaar. Het gesprek van gewone gelovigen met een theoloog heeft bij Schleiermacher tot doel om het christelijk geloof *reiner darzustellen*,⁶⁰ wat ik vertaal met “oprechter” gestalte te geven, te groeien in geloof en van elkaar te leren. De aanwezigheid en inbreng van een predikant als academisch gevormd theoloog is daarvoor volgens Schleiermacher essentieel om een interpretatieve cultuur te creëren.⁶¹ Daarbij doet naar mijn indruk mee, dat zijn eigen docenten in zijn jeugd toe hij leerling was van het Herrnhutter seminarie zijn theologische vragen niet begrepen en deze niet konden verbinden met de “meningen van andersdenkende theologen.⁶² De jonge Schleiermacher verlangde naar theologische gesprekken en besluit om deze reden theologie te gaan studeren.

-
- 58 “Chorführer des Chors der Fragenden,” Franz Rosenzweig, *Der Mensch und sein Werk. Gesammelte Schriften III (GS III): Zweistromland. Kleinere Schriften zu Glauben und Denken*, hrsg. Reinhold und Annemarie Mayer, Den Haag: Nijhof, 1984): 516. Orig. Franz Rosenzweig, *Kleinere Schriften*. (Berlin: Schocken, 1937): 101.
- 59 Friedrich Daniel Schleiermacher, *Glaubenslehre*, Leitsatz van § 151. Bd. 2, (Berlin/New York: Walter de Gruyter, 1984): 239. Zie ook: Wilfried Härle, “Kirchenleitung im Anschluss an Schleiermacher,” *Zeitschrift für evangelisches Kirchenrechts*, Bd. 5 (2010): 13f.
- 60 Christoph Dinkel, *Kirche gestalten — Schleiermachers Theorie des Kirchenregiments* (Berlin/New York: Walter de Gruyter, 1996): 100f.
- 61 Wilhelm Gräb, “Individuality and Sociability in Schleiermacher’s Concept of the Christian Church,” in *Beyond Tolerance: Schleiermacher on friendship, sociability and lived religion*, eds. Matthew Ryan Robinson and Kevin Vander Schel (Berlin: DeGruyter, 2019), 117.
- 62 “Die unzulänglichen Beweise, die man hier für manche Lehrsätze führte, daß man die Meinung Dissentirender nicht, oder doch wenigstens ohne Anführung ihrer Gründe und Beweise vortrug, dis und der gänzliche Mangel an Gelegenheit selbst zu prüfen, nebst der natürlichen Vorneigung für das offenbar unterdrückte war die Veranlassung, daß ich nach und nach dahin kam, wo ich jetzt bin.” Dorette Seibert, “Auf dem Weg zum ‘Herrnhuter höherer Ordnung’? Schleiermacher und Herrnhut,” *Evangelische Theologie*, nr. 56 (1996): 395. Seibert vindt het citaat in een brief aan zijn vader van 21 januari 1787, in F. D. E. Schleiermacher, *Kritische Gesamtausgabe*, hg. von H.- J. Birkner e.a. *Fünfte Abteilung Bd.I, Briefwechsel und biographische Dokumente, Briefwechsel 1774-1796* (Brieft 1-326), hg. von A. Arndt en W. Virmond (Berlin/New York 1985), Brief 55

Met de huidige begrippen van theologisch actieonderzoek: het gaat bij het theologiseren met een academisch gevormde predikant om het gesprek tussen *normative theology* en de vertaling van theologische grondwoorden en concepten van de Schrift, de Bijbelse theologie en de systematische theologie, theologische ethiek en de *formative theology* van theologische teksten aan de ene kant en de *espoused, ordinary, espoused of lived theology* van “gewone gelovigen” en, met Moltmann, “niet-gelovigen,” die we overigens ook volop in de cultuur, d.w.z. in literatuur, film, kunst en popmuziek terugvinden, aan de andere kant.⁶³

De vraag of een theoloog nodig is voor theologiseren in groepen geldt ook voor de Bijbelstudies na de zg. *contextual turn*; voor de gezamenlijk Bijbelstudie met *campesinos* in de Basisgemeenschappen in Latijns Amerika, voor Contextual Bible Study en Intercultural Bible Reading wereldwijd, zoals het ook een vraag is voor de theologische gesprekken onder een baobab boom, de *palavertheology* van de Small Christian Communities in Afrika. In groepen die werken met de methode van eerst *samen waarnemen* van een contextueel probleem en *samen delen* van ervaringen, vervolgens mede door bijbelstudie *samen komen tot een theologisch oordeel* en ten slotte overgaan tot *gezamenlijke actie*, wordt gewerkt met meerdere typen vragen. De rol van de begeleidende theoloog is, volgens Beverly Haddad, “te luisteren, minder te spreken en zich niet te haasten met voorgeschreven oplossingen”⁶⁴ en om open te zijn over de eigen expertise. De theoloog gaat een dialoog aan, maar gaat ook pedagogisch te werk, dat wil zeggen, met expliciete verwijzing naar Paolo Freire, wil gewone lezers “bewustmaken”, zowel in de kritische (!) analyse van hun realiteit als in hun bijbellezing.⁶⁵ En, verrassend, gespreksdeelnemers staan vaak open om te leren. Zo schrijft Sarojini Nadar:

-
- 63 Clare Watkins, *Disclosing Church: An Ecclesiology Learned from Conversations in Practice* (Taylor & Francis, 2021); Nelleke Plomp, “Conversationale ecclesiologie. Hoe een conversatie over de BEAM-kerkdienst en mainline protestantse kerkdiensten bijdraagt aan kerkzijn met jongeren,” *Inspirare, Tijdschrift voor charismatische en evangelische theologie*, feb. 2023, <https://www.tijdschriftinspire.nl/post/conversationale-ecclesiologie>. Website bezocht: 4 mei 2026.
- 64 Beverly Gail Haddad, “Practices of solidarity, degrees of separation - doing theology as women in South Africa,” *Journal of Constructive Theology* vol. 6, no. 2, (2000): 49.
- 65 Sarojini Nadar, “Beyond the ‘Ordinary Reader’ and the ‘Invisible Intellectual’: Shifting Contextual Bible Study from Liberation Discourse to Liberation Pedagogy,” *Old Testament Essays*, vol. 22, nr. 2 (2009): 398. Zie ook: Sarojini Nadar, *Power, Ideology and Interpretation/s: Womanist and Literary Perspectives on the Book of Esther as Resources for Gender-Social Transformation* (PhD Diss. University of Natal, Pietermaritzburg, 2003): 188.

Collega's die bijbelstudies hebben begeleid, delen vaak hun ervaringen, zoals iemand het uitdrukte,

dat de ogen van de deelnemers “zo groot als schoteltjes” worden wanneer ze geconfronteerd worden met het idee dat er twee scheppingsverhalen in de Bijbel staan. (...) Mijn ervaring is dat de deelnemers graag van de “expert” willen horen, en de kritische vaardigheden en hulpmiddelen die zijn opgedaan door de academische studie van bijbelteksten zijn cruciaal om aan deze behoefte te voldoen.⁶⁶

Opnieuw, wat is de toegevoegde waarde en de rol van een predikant of pastor als theoloog? Is er ook een risico aan verbonden dat de vrijheid om zelf te theologiseren wordt ingeperkt, door een orthodoxe belijning of door gezags- of zelfs machtsuitoefening, zoals we gedurende twintig eeuwen ook telkens opnieuw hebben gehoord? Of is de theoloog van vandaag vooral een aanreiker van suggesties, van op een andere manier naar jezelf, de ander en de wereld kijken, met de vreemde woorden van de Bijbel? Het is de hoogste tijd om naar een hedendaagse praktijk te kijken.

66 “Colleagues who have facilitated bible studies often share their experiences, as one person put it, of the participants’ eyes going as “wide as saucers” when confronted with the idea that two creation stories exist in the bible. I think that the problem in academic discourse is that the phrase “reading with” has obscured the power imbalance between facilitator and participant. My experience has been that the participants want to hear from the “expert”, and the critical skills and tools gained through the academic study of biblical texts are crucial in order to meet this need,” Nadar, “Beyond the ‘Ordinary Reader’ and the ‘Invisible Intellectual,’” 396.

2. Naar de praktijk

In de afgelopen twee jaar heb ik met het oog op het empirische deel van mijn boek *Theologizing in Community* dertien gespreksgroepen in de Protestantse Kerk in Nederland bijgewoond: vier bijbelstudies, één lokale toerustingsbijeenkomst van de leiding van bijbelstudiegroepen, één groep met een bijbelstudie aan de hand van Jonathan Sacks, zes groepen waarin een theologisch boek wordt besproken, o.a. van Thomas Halik, Rowan Williams, Bram van de Beek en Stefan Paas en één zg. moreel beraad. Ik gebruikte de methode van participerende observatie; maakte en analyseerde mijn aantekeningen/ veldnotities; ik hield interviews met predikanten, expliciet naar aanleiding van mijn waarnemingen van hun rol en interventies in de gespreksgroepen. Vervolgens maakte ik een theoretische en theologische analyse van interviews en de groeps gesprekken, die ik voorleg aan de predikanten.

Mijn onderzoeksvraag luidt: Hoe geven de leden van een groep die samen een Bijbelse of theologische tekst lezen betekenis aan de relatie tussen God, de mens en de wereld, welke theologische concepten worden besproken, hoe dragen de leden van een groep bij aan het ontwikkelen van elkaars theologische lenzen, en vooral wat is de rol en de toegevoegde waarde van de predikant als theoloog in het theologiseren? Ten slotte vraag ik, wat is de relevantie van samen theologiseren voor de samenleving?⁶⁷

We zoomen in en duiken nu één gespreksgroep in.

Op een koude novemberavond loop ik door een wat groter dorp in het midden van het land, op weg naar een huis midden in een woonwijk uit de jaren '80, waar ik een oecumenische gespreksgroep zal aantreffen. Ik heb van tevoren gehoord dat de groep al enkele jaren iedere maand bijeenkomt. De afgelopen jaren hebben de deelnemers samen Thomas Merton, Dietrich Bonhoeffer en

67 Mijn vragen luiden: Ten eerste, hoe worden theologische begrippen gebruikt, zoals die te vinden zijn in de Schrift, in leerstellige verklaringen en in de belijdenissen en geloofsovertuigingen van de kerken, zoals die in verschillende christelijke tradities tot uiting komen. Hoe passen zij een theologische lens toe om te reflecteren op hun ervaringen in hun eigen situaties en contexten? Ten tweede, horen we hoe de predikant de theologisch-existentiële en contextuele zorgen en vragen van de gespreksdeelnemers verstaat? Ten derde, maken de predikanten gebruik van hun exegetische, filosofische, analytische, psychologische en hermeneutische competentie en zo ja, hoe en wanneer doen ze dat? En in hoeverre staan predikanten open voor het theologiseren van gewone mensen en zijn zij bereid om hiervan te leren en gecorrigeerd te worden? Ten vierde, hoe vindt theologische uitwisseling plaats, wanneer de gespreksgenoten proberen te begrijpen wie God is en wat God doet? Ten vijfde, wat zijn de thema's en kwesties die mensen bezighouden? Wat is in dit opzicht de rol van de lokale context en de tijdperiode waarin de deelnemers zich bevinden? Ten zesde, beïnvloeden ervaringen van lijden en verlies het theologiseren?

Jonathan Sacks gelezen. In het begin nam één persoon het initiatief. Zij nodigde persoonlijk mensen uit die geïnteresseerd waren in het 'verdiepen' van hun geloof, in het toevoegen van theologische reflecties aan wat ze hoorden in preken en in de Avondmaals- of eucharistieviering. Het blijkt dat dit laatste punt, een nieuw begrip van Avondmaal en eucharistie, precies is wat vanavond ook wordt genoemd.

Wanneer ik het huis van de gastvrouw binnenkom, zie ik de groep in een kring zitten in de woonkamer. Acht mensen, mannen en vrouwen, gemiddeld eind zestig, zijn bijeengekomen om een recent verschenen boek te lezen en te bespreken, geschreven door de Grieks-orthodoxe bisschop Ionannis (John) Zizioulas, getiteld *Priesters van de schepping*.⁶⁸ Ik stel mijzelf aan hen voor en zij stellen zich aan mij voor, waarbij ze mij hun naam vertellen en ook hun beroep of vroegere beroep. Dit laatste zal blijken van invloed te zijn op hun begrip van de tekst. Ik tref een bioloog, een arts, een echtpaar dat beiden bij een wetenschappelijk instituut werkt, een historicus, een wiskundige (tevens musicus), een koördirigent en een theoloog, te weten een emeritus-predikant. Ze hebben van tevoren vijftig bladzijden gelezen, over de hoop van de schepping. Het gesprek vangt vrijwel meteen aan:

Anna (biologe): Waar ik mee worstel is dat begin met de schepping, dat die voortkomt uit het niets, *ex nihilo*, én van nature onderworpen is aan verderf. En dan komt hij bij puntje drie, met de zondeval. Zo heb ik het opgevat: de sterfelijkheid van de schepping komt door toedoen van de mens. Zij is onderworpen aan de sterfelijkheid door toedoen van de mens. Daarom kreunt de aarde. Hoe rijm ik die twee dingen met elkaar? Wij bestonden nog helemaal niet eigenlijk in dat begin. Vanuit het niets.

Anna: Aanvankelijk was het zo, dat de schepping goed was, toch?

Hylke (wiskundige): Zoals het er hier staat spreekt hij zich tegen.

Predikant legt Grieks-orthodoxe theologie uit, over vergankelijkheid tegenover onsterfelijkheid, tegelijk gaat Zizioulas, zegt hij, mee met de evolutietheorie, maar hij gaat er wel vanuit dat dood en vergankelijkheid altijd bij de schepping

68 Joannis Zizioulas, *Priesters van de schepping. Een groene theologie van eerbied* (Middelburg: Skandalon, 2025).

gehoord hebben. Dat het niet zo is dat er eerst helemaal geen dood was, in de schepping. Willemijn pakt boek erbij en stelt dat er een samenvatting in te vinden is, uitlopend op wat een begin heeft moet ook een eind hebben. Predikant legt uit dat Zizioulas in gesprek is met de Griekse filosofie, o.a. met Parmenides, die stelt dat de schepping er altijd is geweest en met kerkvaders, die stellen: God heeft een begin gemaakt. Ook één van de gespreksgenoten, Willem, gaat hier uitgebreid op in, heeft weet van Ignatius, en gnosis. Dan keert de vraag van het begin terug:

Lieke: Ja, ik blijf het een rare formulering vinden. Uit het niets en daardoor onderhevig aan het verderf. En dan denk ik ja, voor mij is dat geen logische koppeling. Maar dat kan ook een gebrek aan kennis zijn.

Hylke: Maar hij bedoelt dat natuurlijk niet als een wiskundige formulering, hè. Dat moet je denk ik wel breder zien, ik weet ook niet precies wat hij bedoelt.

Predikant: Ik denk dat de schepping uit niets een daad is van God. De wereld bestaat niet uit zichzelf, dus er is een Schepper. Een oorzaak van buiten. En kan dan ook alleen maar blijven bestaan als God, zeg maar, *He's got the whole world in His hands*. Onderhouding, voorzienigheid wordt het ook wel genoemd. Dat de schepping niet maar een gebeuren is, maar dat het een voortgaand meewerken, ondersteunen, regeren, een interactie is.

Trees (dirigent): Een voortgaande schepping?

Predikant: Een voortgaande schepping.

Hylke: Moet onderhouden worden?

Predikant: Moet onderhouden worden, anders zou het uit elkaar vallen.

Volgt gesprek over de leer van Griekse patristische kerkvaders over de schepping van de wereld, waarbij zowel Willemijn als Predikant de tekst van Zizioulas verhelderen.

Hylke: Dus we mogen niet zeggen de natuur herstelt zich altijd wel. Want dat zijn de verhalen die je natuurlijk altijd hoort, hè?

Predikant: De mens krijgt een cruciale rol toebedeeld. Vanuit de priesters van de schepping, dat is de titel waar het om draait. Enerzijds hebben de mensen aan het verderf en de ondergang en de dood meegewerkt, de kwade zin. De mogelijkheid zat er wel in van onsterfelijkheid, maar alleen als de mens zou meewerken en voluit priester van de schepping zou zijn. Dat is de opdracht. (...) De schepping met onze dank en verwondering weer in verbinding brengen met God.

Het gesprek kabbelt verder, bij sommige uitspraken van Zizioulas, over ontologie, teleologie of eschatologie, klinkt het: "Ik haak af"...

Anna (biologe): Hij legt ook wel, vind ik, hier heel erg de nadruk bij mensen, die worden hier zelfs ook weer kroon op de schepping genoemd. Dat heeft mij een beetje verbaasd, omdat deze meneer ook heel erg heeft meegeschreven aan de encycliek *Laudatio Si'*. In *Laudatio Si'* is het veel meer dat de niet-menselijke schepping ook mee-schept en mee-herstelt, een hele actieve rol heeft. Dat kom ik hier helemaal niet tegen, hier wordt zo ontzettend de verantwoordelijkheid bij de mens gelegd! En wat ik in *Laudatio Si'* ook heel erg goed vindt is dat God heel erg aanwezig is in de hele schepping, alles is doordrongen van Zijn Geest. En dat vind ik hier ook helemaal niet in terug. **Eigenlijk is dus mijn vraag**, het zijn twee top, twee top-theologieën.... Maar met mijn niet- theologische achtergrond, dit vind ik een theologie die toch heel erg de verantwoordelijkheid bij de mens legt. (...) Terwijl als je bedenkt, stel dat de bacteriën zeggen: "Nou jongens, we houden ermee op". Dan stort het leven in elkaar. Ik denk dat als de mensheid uitsterft, de wereld echt nog wel door blijft bestaan, maar volgens deze theologie dus niet. (...) **Eigenlijk is mijn vraag, met welke theologie kunnen wij meer om het goede te doen?** Want beide zeggen ze: "Je moet gewoon zoveel mogelijk het goede doen." Beide zeggen ze ook:

"We zijn deel van de natuur, van de materie." Maar in *Laudatio Si* wordt dat veel meer uitgewerkt, dat je ook echt in relatie met die natuur moet gaan leven.

Het verdere gesprek gaat over de twee theologische teksten en daarin vooral over de verantwoordelijkheid van de mens. Ook met verwijzing door de predikant naar het calvinisme, en kolonialisme en exploitatie, en door enkele deelnemers naar het rationele mensbeeld van het Westen, "losgezongen van de natuur en van het lichaam." Anna haalt Erik Borgman aan, waarmee zij een reactie oproept van Willemijn en Anna:

Anna: De dieren en de planten, de bacteriën en de virussen zijn in Gods Naam en als dienaar van God's wil bezig de aanslagen op hun bestaan en op hun leefmilieu te pareren.

Willemijn (wetensch. inst.): Ik vind die encycliek zo bij jou gezien een beetje veel water bij de wijn doen. Omdat ja, het is niet onze verantwoordelijkheid, maar ook de dieren en de planten moeten dingen doen. Dat is zeggen: "Oh, als ik bijna niks doe zullen de dieren en de planten wel iets doen." (...) En nu moet volgens hem de oplossing van de kerk komen, maar niet veel mensen volgen de kerk...

Anna: Maar daarom moet het in de kerk verkondigd worden (...) ook al is het maar voor een klein groepje, het moet ergens beginnen.

Predikant: Hij zegt ook: wat we nodig hebben is een gezamenlijk antwoord van theologie, filosofie en natuurwetenschap (instemmend gehum)...

Het gesprek gaat vervolgens uitgebreid over de Oosters-orthodoxe liturgie en de ervaringen, die Hylke en Trees daar mee hebben opgedaan en over de eucharistie in relatie tot de schepping, die wij, zegt Trees, op een of andere manier zouden moeten "terugleggen bij God." Anna zegt vervolgens: "Beleven wij de liturgie wel zoals daar?" Willem zegt dat we daar inderdaad wel iets van zouden kunnen leren. Anna zegt: "In het riedeltje van de priester zouden we de schepping terug moeten horen." Anna is kritisch op het centraal stellen van de mens:

Anna: Dat bekende voorbeeld uit Johannes dat God zijn Zoon Jezus naar de wereld stuurt omdat hij zo ontzettend, zoveel van de wereld houdt. In preken wordt dat heel vaak teruggebracht tot de mens. (...) Als er in de Bijbel gewoon 'wereld' staat, dat je dat niet vertaalt als 'mens' of interpreteert als 'mens'.

Trees: Daar zijn we wel mee geïndoctrineerd (...) (tegen Anna): Er moet een fijngevoeligheid ontwikkeld gaan worden ten aanzien van de schepping, dat is wat jij wilt proberen. Top!

In het interview stelt de emeritus-predikant, Frans, dat de opzet van de groep is om goede, gedegen theologie te lezen, en van elkaar leren, en "dan ligt de aanwezigheid van een theoloog natuurlijk voor de hand." "Ik zie," stelt Frans, "mijn taak als verhelderen, en toelichten, dat de theoloog in het boek goed aan bod komt. Wat zijn de intenties van de theologen die we lezen? Wat is hun achtergrond? Hun verhaal? (...) Je bent gids, en tolk, wegwijs-maker. Daar bereid ik mij thuis ook op voor, formuleer gesprekspunten. En dat doen ook de deelnemers, ook passages die je juist niet begrijpt." Frans vertelt dat het tot mooie gesprekken leidt, juist doordat de deelnemers een verschillende theologische bagage met zich meedragen: "Mijn taak is ook, waar verschillen we van elkaar of zijn de verschillen helemaal niet zo groot? Dus ook, tolk tussen de deelnemers. Het luisteren naar elkaar en op elkaar afstemmen." Ik leg hem het beeld voor van de koorleider van het koor van de vragenden. Frans herkent het meteen. Zingt zelf ook in een koor. En zegt: "Muziek maken is voor een groot deel luisteren hè, zeker in een koor, hè, het is net zo belangrijk om het geluid naast jou te horen als om jezelf te horen (...) dus dat heeft te maken met die afstemming." En, vult hij aan, "ik heb zelf ook mijn vragen, ik zit er niet bij als die het allemaal weet." En, vult hij aan, "leraar én leerling zijn, dat is voor mij heel fundamenteel geweest voor mijn weg in de kerk en de theologie." In de kring over Zizioulas leert hij ook van de gespreksdeelnemers, vooral door de verbanden die zij leggen met andere theologen of andere vormen van kennis en ervaringen waarover zij beschikken: "Hun verhalen vind ik eigenlijk net zo interessant als de tekst die we lezen."

3.

Analyse van het theologische groepsgesprek en de rol van de predikant als theoloog

We zoomen eerst nog even uit.

Wat mij reeds lang verwondert is dat in de hermeneutiek, de leer van het interpreteren van een tekst, vrijwel altijd over het hoofd wordt gezien,⁶⁹ dat juist het samen lezen en spreken over het gelezene een essentiële dimensie toevoegt aan het proces van begrijpen. In mijn onderzoek: het samen begrijpen van theologische grondwoorden en inzichten, het samen verstaan van het appèl dat van deze grondwoorden uitgaat en het samen delen van de hoop en verwachting die ze kunnen wekken. Zowel gewone gelovigen als theologen verkrijgen beter en rijker inzicht in God, mens en wereld, juist door de vragen én de inbreng van de inzichten van de verschillende deelnemers aan het gesprek, inclusief de theoloog, met hun verschillende identiteiten en contexten. In het vinden van taal en concepten voor God, en voor wat God doet, zoals bijvoorbeeld de drieslag van Franz Rosenzweig schepping, openbaring, en verlossing, kunnen de gespreksgenoten elkaar verrijken én ook, elkaar *inspireren*.

In zijn boek *Christelijk geloof*, waarmee een generatie predikanten tijdens de studie theologie vertrouwd is geraakt, beschouwt Hendrikus Berkhof het gesprek, en met nadruk ook het gesprek in een groep, net als de preek en de kerkdienst of viering, als één van de “geleiders van de Geest”.⁷⁰ De Geest, vul ik aan, maakt een gezamenlijk verstaan mogelijk, of met Manfred Josuttis, de

69 Arie Zwiep, *Tussen tekst en lezer. Een historische inleiding in de Bijbelse hermeneutiek*. Deel 1: De vroege kerk – Schleiermacher (2009; (Amsterdam: VU University Press, 2009, 5^e gecorrigeerde druk 2021); Arie Zwiep, *Tussen tekst en lezer. Een historische inleiding in de bijbelse hermeneutiek. Deel II: Van moderniteit naar postmoderniteit* (Amsterdam: VU University Press, 2013; 4e, gecorrigeerde druk 2021). Een uitzondering waarop ik werd gewezen door Hanneke de Pater, is het werk van Elisabeth Long. Zie: Elisabeth Long, “Textual Interpretation as Collective Action,” in *The Ethnography of Reading*, ed. Jonathan Boyarin, 180-211 (Berkeley, CA: University of California Press, 1993); Elisabeth Long, *Book Clubs: Women and the Uses of Reading in Everyday Life*. Chicago: University of Chicago Press, 2003). Zie ook: Charlotte Ettrup Christiansen and Anne Line Dalsgård, “Together and Apart: Shared Reading as an Embodied and Intersubjective Ritual of Resonance,” in ed. Matthew Rosen, *The Ethnography of Reading at Thirty* (Palgrave Studies in Literary Anthropology (Cham: Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-031-38226-0_9).

70 Hendrikus Berkhof, *Christelijk geloof. Een inleiding tot de geloofsleer*. Nijkerk: Callenbach, 4^e druk, 1971): 376f. Voor een actuele toepassing van Berkhof's reflecties over het groepsgesprek: Hanneke de Pater, “De kerk in gesprek. Het geloofsgesprek als vindplaats van het Heilige,” *Inspirare. Tijdschrift voor charismatische en evangelische theologie*, vol. 3 (2025): 45-53.

Geest maakt zowel geloof als *Verständigung* over God en wat God doet mogelijk.⁷¹ Ik laat dit hier nu rusten.⁷²

Om mijn onderzoeksvragen te beantwoorden kies ik in het spoor van Gerrit Immink en Theo Pleizier voor een theologische analyse en wel van wat de godsdienstsocioloog Martin Riesebrodt een “discursieve praktijk” noemt.⁷³ Een discursieve praktijk is afgeleid van interventionistische praktijken, zoals een kerkdienst of preek of ritueel, maar heeft ook een eigen impact. Praktijken, ook discursieve praktijken, hebben, stelt Immink, met verwijzing naar de taaltheorieën van Austin en Searle, een sterke performatieve kracht. Zij actualiseren door te doen.⁷⁴ Immink schrijft dat de performativiteit van religieuze praktijken van de onderzoeker vraagt om oog te hebben voor de competenties en vaardigheden van de deelnemers, en tevens, dat zij iets onthullen van hun geestelijke en spirituele betrokkenheid. Vreemd gezegd, praktijken brengen hun intrinsieke betekenis en de waarde voor de deelnemers in praktijk.⁷⁵ Wat ze beogen gebeurt in de uitvoering. De analyse van het onderzoek van Theo Pleizier, leidt, met honderden codes, uiteindelijk tot één analytische zin: de praktijk van het luisteren naar preken *actualiseert geloof* (“actualising faith”). Dit helpt mij bij mijn

-
- 71 Manfred Josuttis, *Praxis des Evangeliums zwischen Politik und Religion. Grundprobleme der Praktischen Theologie* (München: Chr. Kaiser Verlag, 1974): 260.
- 72 Met Luther in de *Kleine Katechismus*, geloven, maar ook ook Godskennis is alleen mogelijk door de verlichting door de Heilige Geest Zie: Josuttis, *Praxis des Evangeliums zwischen Politik und Religion*, 257. De reikwijdte van het begrijpen van het Godsgeheim, ook de reikwijdte van het gezamenlijke begrijpen, is beperkt, maar we hebben anderen daar wel voor nodig. En ook het ten diepste elkaar begrijpen, existentieel elkaar werkelijk begrijpen, is, wanneer het gebeurt, een geschenk. Dat geldt ook voor het theologisch gesprek in een groep, waarin de predikanten als theologen proberen de “trage vragen” én de *ordinary theology* van de gespreksgenoten te verstaan én bemerken dat het niet altijd lukt om de ander te verstaan of bemerken dat de ander hen niet verstaat. Het spreken over de Geest en het geloof in de inwerking door de Geest drukt echter de hoop uit, dat elkaar werkelijk begrijpen, of opnieuw begrijpen, mogelijk is. Zie: Josuttis, *Praxis des Evangeliums zwischen Politik und Religion*, 266.
- 73 Immink, “Theological Analysis of Religious Practices,” 132. Martin Riesebrodt, *The Promise of Salvation. A Theory of Religion* (Chicago: University of Chicago Press, 2010): 75f.
- 74 Gerrit Immink, *The Touch of the Sacred. Practice, Theology and History of Christian Worship* (Grand Rapids: Eerdmans, 2014).
- 75 Immink, “Theological Analysis of Religious Practices,” 131.

theologische analyse.⁷⁶ In mijn analyse van de praktijk van het theologiseren in groepen en de rol van de predikant als theoloog maak ik gebruik van de eerder geschetste geschiedenis, om een vermoeden te krijgen wat ik zal waarnemen en horen. Wanneer Watson bijvoorbeeld schrijft, dat in de *conferences* van de Puriteinen een bezoek wordt gebracht aan de ziel, ben ik benieuwd of ik dat zie gebeuren, mogelijk in een vraag of in een pastorale opmerking van een predikant of gesprekspartner. Ik sta er voor open, dat de gespreksgenoten mogelijk elkaar kunnen aanwakkeren en aanvuren, hoop en geloof wekken, en elkaar opbouwen door *mutual fellowship*. In de geschiedenis kom ik namelijk één effect van samen theologiseren voortdurend tegen: *edification*. James Bielo schrijft:

I observed a variety of terms used to capture this sentiment, such as “being fed” and “growing in relationship with God.” But the term I encountered most frequently was “edification.”⁷⁷

Ook ben ik benieuwd welke theologische grondwoorden, om met Miskotte te spreken, de gespreksgenoten helpen in hun begrijpen wie God is en wat God doet en aan de deelnemers een theologische lens geven om naar hun leven, de wereld en toekomstverbeeldingen te kijken. En ... leidt samen theologiseren ook tot een nieuw inzicht in verantwoordelijkheid, tot actie, protest, gebed, politieke stellingname, compassie? Wat de rol van de predikant als theoloog betreft ben ik op het microniveau van het gesprek benieuwd wanneer en hoe predikanten hun kennis inbrengen. Ik ben daarbij vooral ook geïnteresseerd in hoe zij luisteren, hoe zij vragen verstaan en blijken te leren van de inzichten van de deelnemers, in de lijn van Rosenzweig als leraar én leerling. Vanuit mijn analyse van contextueel theologiseren ben ik ook benieuwd hoe de context van de deelnemers meedoet.

76 Voor mijn theologische analyse van het theologiseren in groepen maak ik bij het coderen gebruik van *Interpretative Phenomenological Analysis*, IPA. Deze analyse is de laatste jaren ook vruchtbaar gebruikt voor onderzoek naar wat *shared reading* wordt genoemd, ontwikkeld door Jane Davis en in inmiddels toegepast in 18 landen, waarbij bepaalde groepen kwetsbare mensen, mensen met depressie, ziekte van Alzheimer maar ook gedetineerden of jongeren, worden uitgenodigd om samen een roman of gedichten te lezen en toe te passen op hun eigen levenservaringen.. Zie Ellie Gray and Gundi Kiemle, “Interpretative Phenomenological Analysis (Community Mental Health),” in *Reading and Mental Health*, ed. Josie Billington (Cham, Switzerland: Palgrave MacMillan, 2019): 165ff. ; Agnes Andeweg, Susanna Linden en Laurie Bastemeijer, “What Shared Reading Can Do? A Review of the Literature,” *Narrative Works*, vol. 14, no. 1 (2025): 83–110. <https://doi.org/10.7202/1120371ar>.

77 James S. Bielo, *Words upon the Word: An Ethnography of Evangelical Group Bible Study* (New York, NY: New York University Press, 2009): 170.

Nu zoomen we weer in naar het gesprek over Zizioulas. Terwijl de *context* in de andere gespreksgroepen wordt bepaald door persoonlijke identiteits- en levensvragen, door de vraag naar het onderscheidende van christen-zijn in een geseculariseerde samenleving, bijvoorbeeld wanneer het gaat over roeping, en in bijna elke groep wordt ook met een grote bezorgdheid gesproken over de oorlogen en ontwikkelingen in de wereld, is de context van het gesprek over *Priesters van de schepping* de ecologische crisis en de vraag naar het overleven van de planeet.

In onze gespreksgroep horen we hoe de gespreksdeelnemers eerst de scheppingstheologie én de eschatologie, de toekomstverbeelding van Zizioulas proberen te begrijpen, ook door deze associatief te relateren aan hun kennis van het scheppingsverhaal uit Genesis. Spreekt Zizioulas zichzelf niet tegen? En er is toch sprake van een goede schepping? De door de predikant ingebrachte kennis van de Griekse filosofie en de Grieks-orthodoxe theologie helpt om tot een beter begrip te komen. Hij brengt ook een aantal specifieke theologische concepten in: voorzienigheid, onderhouding van de schepping. Het is de rijkdom van zijn kennis, van de filosofie, de kerkgeschiedenis, en de exegese of bijbelse theologie, die de theoloog in staat stelt om gids te zijn, voor verdieping te zorgen en perspectief. Maar .., ook bij de deelnemers doet eerder en elders opgedane kennis mee in het tot inzicht komen in de verhouding God, mens, wereld, en wel kennis van de filosofie, van de Bijbel, de traditie, of cultuur en samenleving, maar er is ook vakkennis en ervaringskennis, hier van enkele deelnemers van de orthodoxe liturgie op vakantie, die meedoet in het gezamenlijk begrijpen. Eerder opgedane vak – en ervaringswijsheid en eerder opgedane kenniswijsheid komen dus bij elkaar in het gezamenlijk begrijpen en kunnen spreken over de nieuwe theologische tekst. Er is de historicus, de bioloog, de wiskundige ... en dat blijkt hun kennis mede te bepalen.

De deelnemers, maar ook de predikant komen hierbij tot *wederzijds gedeeld begrip* doordat zij in staat blijken *verbanden* te leggen. Daarom blijkt het ook verrijkend wanneer de deelnemers diverse achtergronden hebben. De verschillende kennisachtergronden van de deelnemers, hun kerkelijke en maatschappelijke contexten, hun werk, én hun ervaringen stellen hen in staat, zo blijkt, om te associëren en te vergelijken. In dat associëren sluiten ze aan bij hun eerder opgedane kennis. In onze gespreksgroep geldt het vergelijken met name voor de eschatologische verwachtingen, zeg maar de gelovige toekomstverbeeldingen, van Zizioulas en *Laudato Si'*. Door deze met elkaar te vergelijken komt het tot een *kritische* evaluatie van Zizioulas. Van belang is, dat juist hierbij bij ook een bioloog meedoet, die spreekt vanuit haar kennis van bacteriën en planten. Maar onmiddellijk is de reactie in de groep dat de menselijke verantwoordelijkheid er ook toe

doet. Welke theologie helpt ons om het goede te doen? Wat theologische concepten betreft, zien we dat het gaat over schepping en toekomst, over voortgaande schepping, en zoals in vrijwel alle gespreksgroepen, ook de mens en vooral de verantwoordelijkheid van de mens komt aan bod. Evenals in de andere gespreksgroepen worden theologische concepten ingebracht als *suggestie*, waarbij de name de theoloog suggesties doet, maar hij niet alleen. In onze casus komt, met een sterk besef van haar gemarginaliseerd zijn, ten slotte ook de rol van de kerk ter sprake: ook al is de kerk, maar klein, er zijn maar een paar mensen nodig om de wereld te veranderen, zegt iemand. Hierbij wordt ook nog even, zoals in bijna alle gespreksgroepen, gememoreerd dat de kerk hier weliswaar kleiner wordt, maar in andere continenten en landen volop groeit.

Tenslotte, we zoomen weer even uit en stellen drie vragen bij *alle* tot nog toe geanalyseerde groeps gesprekken.

Wat is mijn voorlopige theologische analyse?

Lokale groepen beoefenen theologie wanneer ze zoals David Ford stelt, samen trachten te “ontdekken wie God is” en te onderscheiden “wat Gods bedoelingen zijn.”⁷⁸ Wat brengt nu onze discursieve praktijk teweeg? Voor nu leidt mijn voorlopige theologische analyse van de performatieve praktijk van het samen theologiseren in één zin tot de volgende formulering, met dank aan Gerrit Immink en Theo Pleizier en een beetje met dank aan mijzelf: “Meerstemmig en wederzijds begrip krijgen voor wie God is en wat God doet in relatie tot mensen en de wereld.” In mijn boek wordt dit: *Acquiring a multi-voiced and mutual understanding of who God is and what God does in relationship to human beings and the world.*

Wat is de rol van de predikant als theoloog en heeft een theologiserende groep een predikant nodig?

In elke groep zijn de predikanten in hun rol als theoloog een *insider* en zij behoren reeds langere tijd tot de groep. De groep kent hen, en ook de deelnemende emeritus-predikanten, van hun preken, hun zielzorg, hun zorgvuldigheid, hun oprecht-zijn, hun aandachtige, luisterende houding, hun gedrag, hun geloof, hun hoopvolle verwachting en, inderdaad, hun brede, verdieping- en perspectief gevende kennis. Hierdoor wordt hen door de groep gezag toegedicht, in de zin van *auctoritas*, doen groeien, hier: in kennis, begrip.

78 David F. Ford, “God and Our Public Life: A Scriptural Wisdom,” *International Journal of Public Theology*, vol. 1, nr. 1 (2007): 65.

Heel belangrijk voor hun rol als theoloog is, anders dan in de ervaring van Schleiermacher van zijn docenten op het seminarie, dat zij theologische inzichten niet normatief of normerend inbrengen, zo moet je denken over wie God is, of wat God doet, maar dat zij *suggereren*: “Je zou God ook als moeder kunnen zien”, of: “Je leest hier de belofte dat God mét Jacob en zijn familie zal afdalen”, of “Hier zie je dat God degene is die berouw heeft, dat is toch de grote verrassing van de verteller?” (...) of “Zou je hier niet aan de Bijbelse notie van barmhartigheid kunnen denken?” En daarbij, doordat predikanten beschikken over theologische, filosofische, historische, exegetische, culturele en ook psychologische kennis; doordat zij brede en verdiepende verbanden kunnen leggen, met literatuur, romans en gedichten bijvoorbeeld, winnen zij aan gezag. Dat geldt echter vooral én als zij het aandurven om zichzelf te laten zien, zich te laten kennen, ook in hun vragen.

En... in de lees- en gespreksgroepen neem ik waar dat de eerste die de theologische vragen hoort én oppakt de theoloog is. Zoals de vraag die iemand stelt: “Waarom zou je nog geloven?” Het is een vraag die door anderen wordt herkend en door de theoloog wordt herhaald als soms ook zijn eigen vraag. Ook is er een vrouw, die stelt dat zij weigert te geloven in een God boven op een wolk die ons leven een beetje regelt. Maar, zegt zij ook, door het gesprek valt zij bijna van haar agnost-zijn af...

**Predikant (in interview): Ineens komt een godsbeeld aan het wankelen
(...) vrijwel elke gespreksavond roept pastoraat op.**

Tenslotte, wat is de relevantie voor de samenleving van samen theologiseren?

De relevantie van deze gesprekken ligt in het gezamenlijke vertalen van theologische grondwoorden in een taal die ook in een seculiere samenleving, en daarmee ook voor niet-gelovigen verstaanbaar is. Jürgen Habermas schrijft in meerdere boeken en ook in het recente monumentale *Auch eine Geschichte der Philosophie*⁷⁹ dat het filosofische en het theologische denken in hun oorsprongen een gemeenschappelijke vraagstelling kennen, in het Duits: “*Die Klärung des Welt- und*

79 Jürgen Habermas, *Auch eine Geschichte der Philosophie*, 2 Bde (Berlin: Suhrkamp Verlag, 2019). Zie ook: Henk de Roest, “Leren van religies. Jürgen Habermas en de onmisbaarheid van religieuze gemeenschappen,” in Govert Buijs, Marcel ten Hooven, *Waarheid en verdichting over de publieke rol van godsdiensten* (Budel: DAMON), 2015): 217-227.

Selbstverständnisses des Menschen."⁸⁰ Daarbij valt er voor de filosofie nog altijd veel te leren van de onuitputtelijke rijkdom van theologische concepten,⁸¹ ook al hebben meerdere theologische grondwoorden intussen een seculiere vertaling gekregen, zoals bijvoorbeeld het beschrijven van elk mens als *beeld van God (imago dei)* de waardigheid van en het respect voor elk individu fundeert.

De filosofie, maar ook de ethiek heeft de theologie nodig, en daarmee ook het gesprek in de kerk die deel uitmaakt van de samenleving, het gesprek dat mensen, zin, hoop, en perspectief geeft. En, met Miskotte, dat mensen weerbaar maakt. Dat theologische gesprek is volgens Habermas ook nodig om te voorkomen, dat het gesprek over God, mens en wereld, over de toekomstverbeeldingen en visioenen van het goede leven, over wat moeten we doen en waarop kunnen we hopen, verdort...⁸²

Al sinds de tijd dat Habermas zich eind jaren vijftig met Schelling bezighield, lijkt Habermas de stelling van mijn promotor Han Adriaanse in zijn afscheidscollege te bevestigen: de filosofie heeft een randje transcendentie nodig, een randje mystiek. Verrassend is zijn advies, dat theologen naar een kerkdienst of viering (een rituele praktijk) zouden moeten gaan, juist naar de plek waar zij kunnen worden aangesproken en aangeraakt⁸³, om zich, vul ik aan, daarna te kunnen begeven in een "discursieve praktijk," bijvoorbeeld een lees- en gespreksgroep om elkaars vragen te begrijpen en samen met gelovigen én niet-gelovigen te theologiseren.

80 Habermas, *Auch eine Geschichte der Philosophie*, Bd. 1, 13-76.

81 "Solange sich die religiöse Erfahrung noch auf diese Praxis der Vergegenwärtigung einer starken Transzendenz stützen kann, bleibt sie ein Pfahl im Fleische einer Moderne, die dem Sog zu einem transzendenzenlosen Sein nachgibt – und so lange hält sie auch für die säkulare Vernunft die Frage offen, ob es unabgegoldene semantische Gehalte gibt, die noch einer Übersetzung 'ins Profane' harren." Habermas, *Auch eine Geschichte der Philosophie*, Bd. 2, 807.

82 "Könnte eines Tages ein emanzipiertes Menschengeschlechts in den erweiterten Spielräumen diskursiver Willensbildung sich gegenüber treten und doch des Lichtes beraubt sein, in dem es sein Leben als ein gutes zu interpretieren fähig ist?" in: Jürgen Habermas, 'Bewußtmachende oder rettende Kritik', in Jürgen Habermas, *Politik, Kunst und Religion. Essays über zeitgenössische Philosophen* (Stuttgart: Reclam, 1978): 88.

83 Habermas houdt eraan vast dat religies zonder de "archaische kern" van de liturgische praktijk in de laatmoderniteit niet kunnen overleven. De liturgie houdt een "bewustzijn van transcendentie" levend.

Dankwoord

Aan het eind van mijn afscheidscollege gekomen wil ik jegens de Generale Synode der Protestantse Kerk mijn grote dank uitspreken voor het vertrouwen dat u in mij stelde door mij te benoemen, per 1 januari 1999 als docent, per 1 september 2001 als hoogleraar. Ik dank u, dat u mij de mogelijkheid heeft gegeven om de praktische theologie vanuit een missionair, communicatief en gespreks- en gemeenschapsvormend *erkenntnisleitendes Interesse* verder te ontwikkelen en tevens, te werken aan een collaboratieve methodologie. Het is mijn overtuiging, dat de kerk gebaat is bij, kritisch, wetenschappelijk onderbouwd, onderzoek, ook voor de academische opleiding van predikanten en geestelijk verzorgers tot, zoals collega Maarten Wisse het noemt, *integrale* theologen.

Mijn dank gaat ook uit naar het College van Bestuur van de PThU, rector Martha Frederiks, voorzitter Kees Boele, en de voorgaande rectores, Maarten Wisse, Mechteld Jansen en Gerrit Immink, voor de buitengewoon inspirerende jaargesprekken, en de stimulansen om een grondslagenstudie voor de praktische theologie te schrijven. Dank aan Dominique de Boer voor het proeflezen van dit afscheidscollege.

Ook, zeer recent, dank ik het CvB voor ons magnifieke gebouw, Janskerkhof/Jansdam dat zich ontwikkelt tot een hub, waar studenten, predikanten en geestelijk verzorgers en ook emeriti graag vertoeven.

Mijn voorganger in Leiden, Maarten den Dulk, wil ik bedanken voor zijn betrokkenheid op afstand, en voor zijn wijze advies toen ik mij aan het begin wat alleen voelde in de Leidse Faculteit om, zoals hij zei, zelf een gemeente op te bouwen. Dat advies heb ik opgevolgd en het groeide in de loop der jaren uit tot een breed netwerk van collega's en predikanten in Nederland en in andere landen.

Met ontroering en dankbaarheid gedenk ik mijn overleden leermeester, Frederik Onslow (Ted) van Gennep, die mij in 1985 vroeg om de eerste student-assistent te worden bij de Kerkelijke Opleiding in Leiden en die mij de *Theologie der Frage* heeft leren kennen. Hier gedenk ik ook Han Adriaanse en Gijs Dingemans, die mijn promotores werden, de lat hoog legden, maar mij daardoor ook stimuleerden. En ik gedenk met grote ontroering, en grote dank, mijn lieve collega's van de Leidse staf, Kune Biezeveld, Gerrit de Kruijf, Wim Verboom en Herman Noordegraaf.

Ten slotte, ik dank de collega's in Groningen, ook van de Faculty Religion, Culture and Society, voorheen Godgeleerdheid en Religiewetenschap, en mijn dank gaat uit naar mijn naaste oud-collega's en huidige collega's van de PThU, van alle leerstoelgroepen en van de onvolprezen ondersteunende staf, en naar mijn collega's van de beide leerstoelgroepen Practices. In het bijzonder noem ik de collega's van de leerstoelgroep *Community and Care*, te weten Erik Olsman, Theo Pleizier, Erica Meijers, Marten van der Meulen, Ilonka Terlouw, Maroesjka Versantvoort en nieuw, Elisabeth Marteiijn. Dank aan de tien promovendi, die ik naar de verdediging van hun dissertatie mocht begeleiden en ik kijk uit naar de eindfases van de begeleiding van zeven proefschriften die er nog aankomen. Ik dank alle studenten in Utrecht, Leiden, Groningen, Amsterdam en opnieuw Utrecht, ik heb veel van jullie geleerd (!), en ik denk met grote vreugde aan alle Kunst-en-Theologiereizen en *fieldtrips*.

Ik dank ten slotte twaalf mensen, inmiddels acht grote en drie kleine (en één die wij nog verwachten) die altijd met mij samen gaan: Jullie doen mijn hart, echt iedere dag, nog altijd overstromen ...

Ik heb gezegd.

Protestantse Theologische **Universiteit**

ISBN 978-90-836093-6-2

9 789083 609362

WWW.PTHU.NL